

Tyske krigskirkegårder i Trondheim: Fra nazistiske æreskirkegårder til glemt gravlund

German War Cemeteries in Trondheim: From Nazi Honorary Cemeteries to forgotten Burial Ground

Kristoffer Eliassen Grini

Ph.d., Falstadsenteret

krigri@falstadsenteret.no

Sammendrag

Etter andre verdenskrig lå det over 11 500 tyske krigsgraver på godt over 200 ulike gravsteder i Norge. Noen graver lå på alminnelige kirkegårder, men mange lå på egne krigskirkegårder utsmykket med den nazistiske okkupasjonsmaktens ikonografi. I Trondheim lå det to store æreskirkegårder på Havstein og Stavne. Etter okkupasjonen stakk disse stedene seg ut som påminnelser om en krigstid de fleste var glad for var over, og i mange tilfeller ønsket lokal-samfunn å fjerne, skjule eller flytte dem. På 1950-tallet igangsatte sentrale myndigheter en innsats for å flytte alle tyske krigsgraver i landet til fem sentrale gravplasser. I Trondheim ble Havstein utpekt som permanent krigskirkegård, noe som medførte flytting av nesten 2000 graver hit. Flyttingen foregikk i samarbeid med den tyske krigsgravtjenesten, som påtok seg finansiering og design av de nye gravlundene. Selv om beskyttelse og vedlikehold av krigsgraver var regulert av nasjonalt og internasjonalt lovverk, fikk markeringer og seremonier et betydelig mer dempet preg på tyske gravplasser enn på seierherrenes krigskirkegårder. Dette har ført til at kunnskapen om okkupantenes begravelser praksis under krigen så vel som om flyttingen av graver etter 1945 til nå er lite utforsket.

Nøkkelord

krigsgraver, okkupasjonstid, minnekultur, andre verdenskrig, Trondheim

Abstract

After the Second World War, there were more than 11,500 German war graves across well over 200 different burial sites in Norway. Some graves were located in public cemeteries, but most were in honorary war cemeteries, decorated with the iconography of the Nazi occupying power. In Trondheim, there were two such cemeteries at Havstein and Stavne. When Norway was liberated, these places stood out as reminders of a time of war most people were happy was over, and in many cases local communities wanted to remove, hide, or relocate them. In the 1950s, key authorities initiated an effort to move all German war graves in the country to five central burial grounds. In Trondheim, Havstein was designated as a permanent cemetery, which led to the relocation of almost 2000 graves there. The relocation took place in collaboration with the German War Graves Commission, which also undertook the financing and design of the selected burial grounds. Although the protection and maintenance of war graves were regulated by national and international legislation, memorial ceremonies at German burial sites were significantly more discreet than at the war cemeteries of the victors. The occupiers' burial practices during the war, as well as the relocation of graves after 1945, has thereby received little attention.

Keywords

War graves, occupation, memory culture, Second World War, Trondheim

Innledning

Ifølge den tyske krigsgravtjenesten Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge lå det ved krigsslutt gravlagt over 11 500 døde fra okkupasjonsmakten på over 240 ulike steder i Norge.¹ I dag er de samlet på fem større krigskirkegårder: Alfaset i Oslo har 3208 graver,² Havstein i Trondheim har 2992 graver, Botn i Saltdal har 2742 graver, Narvik har 1474 graver, og Solheim i Bergen har 1085 graver. Totalt er det 11 501 tyske krigsgraver i landet i dag, noe som gjør det til den nest største gruppen av utenlandske krigsgraver etter de sovjetiske, som teller mellom 13 og 14 000.³

Mange av okkupasjonsmaktens gravlagte falt under invasjonen i 1940, men mange døde også i løpet av okkupasjonsårene som følge av motstandsaksjoner, allierte angrep og kamper mot sovjetiske styrker i grenseområdene i nord.⁴ Et betydelig antall døde også utenfor stridssituasjoner av ulykker, sykdom, selvmord eller henrettelser for desertering og andre alvorlige brudd på militære lover. De fleste ble stedt til hvile på militære æreskirkegårder, noen på alminnelige gravlunder. Et lite antall var fremdeles ikke begravd ved freden, men var forsvunnet i skipsforlis og flyulykker eller var savnet etter retretten gjennom Finnmark og Nord-Troms. Mange av disse ble funnet og begravd i årene etter 1945.

På tross av det høye antallet tyske graver⁵ er de viet relativt liten oppmerksomhet, i alle fall sammenlignet med de sovjetiske krigsgravene, som er gjenstand for flere studier.⁶ En oversikt over tyske graver er foreløpig heller ikke publisert i den offisielle databasen «Krigsgraver i Norge».⁷ Årsakene til denne begrensede oppmerksomheten kan knyttes til praktiske forhold, men henger også sammen med Nazi-Tysklands rolle som okkupasjonsmakt. Mens det regelmessig har vært offentlige minneseremonier på gravstedene for seierherrene – Samveldet, Frankrike, Polen og Sovjetunionen – har tilsvarende aktiviteter på tyske krigskirkegårder funnet sted i mer dempet form.

I den offisielle fortellingen om okkupasjonen som ble etablert etter krigen, var skillelinjene mellom «de gode» og «de onde» skarpe. En slik forståelse er ofte kalt en «patriotisk minnekultur»,⁸ en grunnfortelling om krigsårene som dominerte langt inn i etterkrigstiden, og som fortsatt på flere vis gjør seg gjeldende.⁹ Ettersom okkupasjonsmakten var ansett som fienden, er dette trolig en del av forklaringen på hvorfor tyske krigskirkegårder er lite utforsket. Det finnes riktignok noen unntak, slik som Annegreth Dietze-Schirdewahn og Kirsten G. Lundes artikkel om utformingen av tyske krigskirkegårder i Norge etter krigen¹⁰ og ikke minst Janne Wilbergs arbeid med den tyske æreskirkegården på Ekeberg.¹¹ Sistnevnte ble gjenstand for offentlig debatt i 2013 i forbindelse med at Ekeberg skulpturpark skulle anlegges der kirkegården tidligere lå. I prosessen skulle deler av trappekonstruksjonene i anlegget rehabiliteres, noe som fikk kritikk fordi enkelte fryktet at det kunne gjøre stedet til et samlingssted for nynazister.¹²

1. Volksbund u.å.a

2. På Alfaset er 96 av gravene fra første verdenskrig og 3112 fra andre verdenskrig. Volksbund u.å. b

3. Tallet vil variere om man medregner dem som ikke er bisatt på et gravsted, men som er savnet i skipsforlis.

4. Med okkupasjonsmaktens personell siktes det til dem som var innrullert i den tyske forsvarsmakten, samt arbeidere som jobbet for tyske anleggsorganisasjoner. Dette sier ikke nødvendigvis noe om de hadde Tyskland eller Østerrike som hjemland, selv om de fleste hadde det.

5. Med tyske graver siktes det til at det er tyske myndigheter som har ansvar for dem i dag, ikke at nasjonaliteten til de gravlagte nødvendigvis var tysk.

6. F.eks. Fjermeros 2013; Rønnebu 2014; Soleim 2016

7. www.krigsgraver.no; oversikter over tyske graver i Norge finnes på www.volksbund.de

8. Bauerkämper et al. 2014

9. Grimnes 2018: 11

10. Dietze-Schirdewahn & Lunde 2014

11. Wilberg 2022

12. Wilberg 2016: 27

Denne artikkelen ønsker å bidra til kunnskapsstatusen om tyske militære gravsteder i Norge ved å ta utgangspunkt i de to tidligere tyske æreskirkegårdene i Trondheim, Stavne og Havstein. Selv om undersøkelsesområdet er avgrenset til Trondheim, var både Stavne og Havstein av en slik størrelse at utforming og bruk av disse stedene vil gi innsikt i okkupasjonsmaktens begravelser- og minnepraksis. Ikke minst vil gravstedenes etterkrigshistorie illustrere hvordan man i Norge både gjennom handling og i ord har forholdt seg til okkupasjonsmaktens materielle spor etter 1945.

Undersøkelsen anlegger et tverrfaglig perspektiv. Det innebærer at den bygger på skriftlige kilder, som historiske dokumenter og avisartikler, samtidig som den undersøker de fysiske omgivelsene som gravstedene utgjorde, basert på befaringer samt historisk foto- og kartmateriale. Aller først vil det bli gitt en kort beskrivelse av forvaltningen av utenlandske krigsgraver i Norge, etterfulgt av en redegjørelse for flyttingen av graver etter krigen, noe som vil danne et bakteppe for analysen av Stavne og Havstein.

Lovverk og forvaltning av krigsgraver

Genèvekonvensjonene ligger til grunn for de juridiske bestemmelsene om utenlandske krigsgraver i Norge. I henhold til dem skal både egne og fiendens døde identifiseres, registreres og begraves på en verdig måte i merkede graver.¹³ Til forskjell fra alminnelige graver er det en internasjonal forståelse om at krigsgraver ikke skal slettes etter en viss tid, men gis varig vern.¹⁴ I de første etterkrigsårene var norske myndigheter imidlertid av den oppfatning at konvensjonen ikke uten videre la føringer i fredstid. Samlingen av utenlandske graver på 1950-tallet foregikk trolig like mye på bakgrunn av hva som var hensiktsmessig, som av internasjonale plikter.¹⁵ I dag fastsetter gravferdsloven følgende bestemmelser om krigsgraver:¹⁶

Graver for utenlandske soldater og krigsfanger (krigsgraver) fra første og andre verdenskrig skal være fredet uten tidsbegrensning, holdes i hevd og forvaltes med den verdighet som deres egenart tilsier. Departementet kan gi nærmere regler om forvaltning og vedlikehold av krigsgraver, krigsgravplasser og krigsminnesmerker.

Den praktiske forvaltningen av utenlandske krigsgraver har sitt utspring i Forsvarets krigsgrav- og etterlysningstjeneste, opprettet under Hærens overkommando rett etter krigen og gitt navnet Sentralkontoret for krigsgraver i 1946. Organisasjonen hadde flere distriktskontorer som jobbet med flytting av gravsteder i årene etter krigen. I 1955, da mesteparten av arbeidet var fullført, ble distriktskontorene nedlagt, og i 1963 ble Krigsgravtjenesten opprettet. Fra 1966 til 2015 lå denne under kirkeavdelingen, som på sin side har ligget under ulike departementer. Fra 2015 ble den lagt under avdeling for tro, livssyn og kulturvern, mens den i dag ligger under kulturarvavdelingen i Kultur- og likestillingsdepartementet. Krigsgravtjenestens arkivmateriale er avlevert til Riksarkivet, mens ansvaret for gravregister og øvrig dokumentasjon er tillagt freds- og menneskerettighetscenteret Falstadsenteret, som også har ansvar for den nasjonale databasen om krigsgraver i Norge.¹⁷

13. Genèvekonvensjonene 1949: artikkel 34

14. Kulturdepartementet 2014: 7

15. Soleim 2016: 10

16. Gravferdsloven 1996: §23a

17. Kultur- og likestillingsdepartementet 2019

Flytting av graver etter krigen

Noen år etter krigens slutt tok norske myndigheter initiativ til å sentralisere utenlandske krigsgraver på norsk jord. Dette gjaldt i hovedsak sovjetiske, jugoslaviske, polske og tyske graver. Samveldets graver ble stort sett administrert av Samveldets egen krigsgravtjeneste, de franske gravene var allerede samlet i Narvik og Namsos, mens amerikanerne brakte sine 35 døde til USA.¹⁸ Å samle utenlandske krigsgraver var motivert av flere forhold. Man var bevisst forpliktelsene fastsatt av Genèvekonvensjonene, men praktiske forhold og sikkerhetspolitikk lå også til grunn. Det var for eksempel uønsket at sovjetiske militærdelegasjoner reiste rundt i Nord-Norge under dekke av å besøke gravsteder, ettersom flere slike lå i nærheten av militært sensitive områder.¹⁹ De tyske gravene ble på sin side sentralisert blant annet fordi tyske myndigheter ønsket å redusere kostnader for vedlikehold.²⁰ Etableringene av krigskirkegårder viser slik hvordan prosessene avspeilet rådende politiske realiteter: Vest-Tyskland ble integrert i den vestlige militære og politiske orden og var med på å legge føringer for utformingen av gravpolitikken i Norge, mens Sovjetunionen, som lå på den andre siden av jernteppet, fikk sine krigsgraver flyttet på tross av protester fra Moskva.

Noe av motivasjonen bak flyttingen av graver kan trolig knyttes til norske myndigheters ønske om å sikre minnehistorisk og ideologisk kontroll over landskapene gravene befant seg i. Selv om Vest-Tyskland i 1955 ble en NATO-alliert, var okkupasjonsmaktens gravsteder like fullt knyttet til en krig som lå tett på i tid og i minne. At gravstedene var dekorert med nasjonalsosialistisk symbolikk i flere år etter krigsslutt, gjorde at de stakk seg ut som negative påminnelser om en tid de fleste var glad var over,²¹ og flere mente at de burde fjernes.²² Sentraliseringen av de tyske gravene kan kanskje sees på som en måte å vaske vekk påminnelser om en vond fortid og gjenetablere en nasjonal orden.

De store gravflyttingene begynte i 1951 med «Operasjon asfalt», konsentreringen av de sovjetiske gravene i Nord-Norge til en sentral krigskirkegård på Tjøtta i Nordland. Neste steg var å sentralisere sovjetiske graver i Sør-Norge så vel som de polske, de jugoslaviske og de tyske gravene rundt om i landet. En sentraliseringsplan skulle utarbeides av Sentralkontoret for krigsgraver innen 1. juli 1952,²³ og i 1953 ble arbeidet iverksatt. For å gjennomføre arbeidet inngikk Sentralkontoret for krigsgraver en rekke avtaler med det private Oslofirmaet Gorduskompaniet.²⁴ Selskapet, hvis virkeområde var spesialoppdrag, transport og graving, synes å ha blitt opprettet nettopp med tanke på flytting av utenlandske graver. Fra 1953 fikk de kontrakter på flyttingen av alle utenlandske krigsgraver i landet.

Hver flytting fikk et kodenavn basert på gravenes nasjonalitet og geografiske beliggenhet. Flytting av jugoslaviske graver fikk kodenavn «Jugo», polske graver «Pol» og sovjetiske graver i Sør-Norge «Sør-Sov».²⁵ Den første tyske gravflyttingen, «Alfa», foregikk i 1953 med flyttingen av graver fra Ekeberg til Alfaset. Flyttingen av øvrige tyske krigsgraver på Østlandet til Alfaset fikk kodenavnet «Alfa II». Sommeren 1954 tok Gorduskompaniet fatt på operasjon «Tybo», «sammendragingen» av tyske graver i de tre nordligste fylkene. Disse ble i løpet av 1955 samlet i Narvik og i Botn i Saltdal. På sensommeren samme år begynte Gorduskompaniet med operasjon «Sørty», samlingen av tyske krigsgraver i Trøndelag, på Vest-

18. Soleim 2016: 12

19. Soleim 2009: 377

20. Ettrup et al. 2020: 249

21. Adresseavisen 20. oktober 1945: 2

22. Nidaros 25. april 1946: 3

23. Soleim 2016: 12

24. RA/S-7020/D/Da/L0043/0001/Anbud på flytting av diverse krigsgraver, datert 30.10.53

25. RA/S-7020/D/Da/L0043/0001/Utgifter til overføring av russiske, jugoslaviske, polske og tyske krigsgraver, datert 14.9.53

landet og på Sørlandet. Innen utgangen av året var alle gravene flyttet til tre eksisterende kirkegårder: Havstein i Strinda, Solheim i Bergen og Eiganes i Stavanger.²⁶

Ekshumasjonsarbeidet innebar oppgraving, transport, nedgravning i nye graver, karttegning og oppmåling av nye og gamle gravplasser samt rapportskriving.²⁷ Arbeidskraft og anleggsmaskiner ble hentet lokalt.²⁸ Gorduskompaniet garanterte for riktig merking og rapportering, at «tilbørlige pietetsmessige hensyn» ble tatt, og at arbeidet i den grad det var mulig, skjedde i samråd med tyske observatører fra den tyske krigsgravtjenesten Volksbund.²⁹ Korrespondansen viser en jevn kontakt mellom Norge og Tyskland i denne forbindelse.

Stavne æreskirkegård

Stavne gravlund og kapell ligger på et nes på vestsiden av Nidelvas breidd og ble innviet som kirkegård i 1916 for Ilens sogn. Stavne kapells gravprotokoll viser at bisettelser av tyske soldater begynte i de første par ukene av krigen. I begynnelsen av mai 1940 er disse gravene imidlertid flyttet til en annen del av Stavne.³⁰ Dette antyder at de i april ble begravd på den sivile kirkegården, men deretter flyttet til den nyetablerte æreskirkegården noen uker senere. Hvorfor akkurat Stavne ble valgt som gravsted, er ukjent. Stavne ligger fint til ved Nidelva, men noe bortgjemt i landskapet og rett ved et jernbanespor. Det er tvilsomt at Stavne var påtenkt som et større anlegg helt fra starten, men at det heller var plass og tilgjengelighet som avgjorde at de første bisettelsene fant sted her.

Figur 1. Flyfoto av Stavne kirkegård fra 1947. Fra www.norgebilder.no

26. RA/S-7020/D/Da/L0043/0001/Konsentrering av tyske krigsgraver i Sør-Norge, datert 13.7.1955

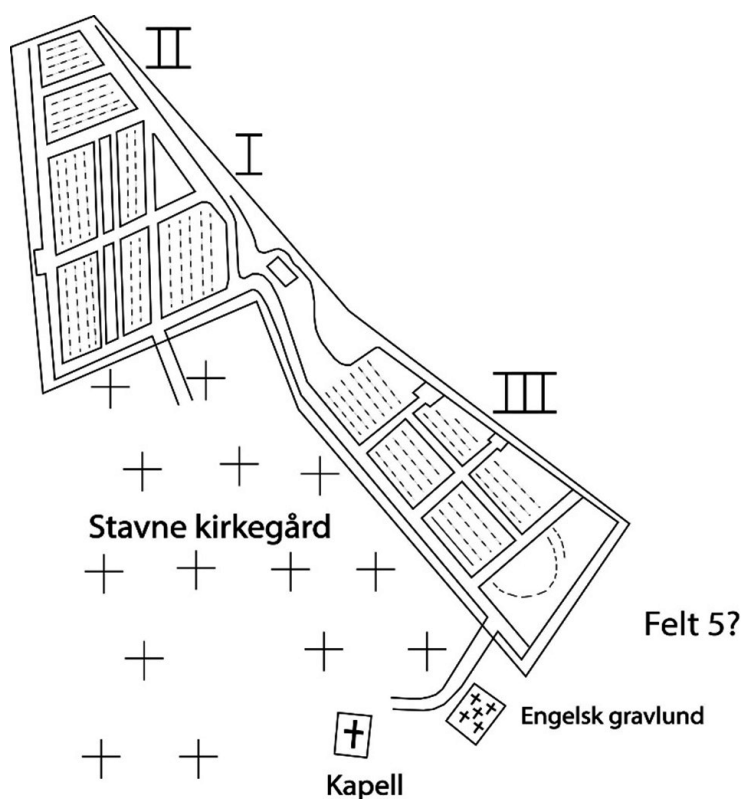
27. RAS-7020/D/Da/L0043/0001/ Konsentrering av tyske krigsgraver i Sør-Norge, datert 13.7.1955

28. RA/S-7020/D/Da/L0043/0002/Vedrørende reise Kpt. Syvertsen og Sten Edwardsen, datert 1955

29. RA/S-7020/D/Da/L0043/0001/Anbud fra Gorduskompaniet om sammendragning av tyske krigsgraver i Nord-Norge, datert 11.6.1954

30. Stavne kirkegård gravprotokoll, fra 1 til 3877, fra år 1916 til 1974

Etter hvert som æreskirkegården vokste, ble den delt inn i felt I–III, som lå nord og øst for den sivile kirkegården. Ettersom anlegget måtte tilpasse seg de eksisterende landskapsstrukturene og siktlinjene, ble det ikke helt symmetrisk utformet, noe som støtter antagelsen om at stedet ikke var påtenkt som et større anlegg fra starten, men heller vokste gradvis. Feltene forholdt seg riktignok i hovedsak til en nord-sørlig akse. I den vestlige enden av felt I stod et flere meter høyt «Hochkreuz», et mønekors i treverk, merket med en svastika, et jernkors og teksten «Für Führer und Volk». På hver side av korset stod to fakkelgryter hvor det ble tent ild under seremoniene som ble holdt. Dette stedet markerte et slags sentrum hvorfra en midtakse gikk østover på tvers av æreskirkegårdens lengderetning. At æreskirkegården var organisert ut ifra en midtakse, er kjent fra flere tyske kirkegårder, inkludert Ekeberg i Oslo, som Wilberg påpeker.³¹

Figur 2. Forfatterens kart over Stavne basert på et tysk oversiktskart.

Selve gravene var enkeltgraver som lå på rekker langs et nettverk av rette stier. Individuelle graver ble prioritert av Wehrmacht så langt det lot seg gjøre.³² I den sørøstlige enden av felt II lå en avrundet seksjon med egne æresgraver.³³ På foto ser man at gravene var steinsatt i svakt opphøyde rektangler med beplantning i midten. Ved enden av hver grav stod et mønekors i treverk med personens navn, rang og fødsels- og dødsdato under et hakekors.

Ifølge lokallitteratur ble det gravlagt om lag 1100 personer på Stavne.³⁴ De tyske gravkortene teller imidlertid 794 individer.³⁵ Variasjon i tall er et gjennomgående trekk ved gravplasser fra krigen. Avviket i dette tilfellet skyldes sannsynligvis at det ble flyttet om lag 300 graver fra Stavne til Havstein mellom 1943 og 1945. Ifølge gravprotokollen for Stavne

31. Wilberg 2022: 82

32. Wilberg 2022: 81

33. SAT/A-5030/E/L0006/Kriegerfriedhof Stavne: Übersichtsplan, udatert

34. Bratberg 2008: 499

35. SAT/A-5030/E/L004/Kartotek med dødkort over begravde på Stavne, udatert

var det i 1943 gravlagt et større antall personer som ved krigsslutt kan gjenfinnes i Havsteins gravprotokoll. Disse skal ha ligget på et «felt 5» på Stavne utenfor gjerdet til æreskirkegården.³⁶ Hvor dette lå, er usikkert. Gravene på dette feltet kan ha blitt flyttet til Havstein fordi de ikke lå på den formelle delen av æreskirkegården. Man hadde på dette tidspunktet også begynt å bygge Stavne-Leangenbanen, som skulle føre togtrafikk utenfor Trondheim sentrum, noe som la beslag på deler av neset kirkegården lå på.³⁷

Figur 3. Faksimile fra *Adresseavisen* 16. mars 1943, minnedagen for de falne på Stavne.

Æreskirkegården på Stavne var ikke bare et sted for bisettelser, men også et anlegg for propaganda, heltedyrkelse og glorifisering. Det ble brukt som samlingssted ved markeringer, minnedager og ved tyske besøk til byen. Da skuespillere fra Staatliches Schauspielhaus Hamburg var i Trondheim i januar 1941 for å holde forestillinger i teateret, ble de for eksempel kjørt ut til Stavne for å legge ned en krans.³⁸ Ved tiårsjubileet for nazistenes maktovertagelse i Tyskland ble det i januar 1943 holdt en større seremoni med deltagere fra tysk politi, NSDAP, Rikskommissariatet, de tre forsvarsgrenene i Wehrmacht og NS der de æret de falne og bekreftet sitt løfte til Hitler.³⁹

36. Dagsavisen 20. mars 1947: 2

37. Grini 2022: 105–106

38. Nidaros 31. januar 1941: 1

39. Dagsposten 30. januar 1943: 2

I tillegg til å være et symboltungt sted for okkupasjonsmakten ble det begravd om lag 50 soldater fra Samveldet-statene på Stavne under krigen.⁴⁰ Den første britiske soldaten ble gravlagt 12. april 1940. Han hadde blitt dødelig såret den 8. april, da tyske krigsskip på vei til Trondheim hadde senket den britiske jageren «Glowworm» utenfor Trøndelagskysten og plukket opp overlevende. Bisettelsen ble arrangert av byens tyske konsulat, som også hentet den britiske konsulen i byen til seremonien. Graven var prydet av to kranser, en fra den tyske konsulen og en fra den tyske marinen som bar påskriften «til vår tapre motstander».⁴¹ Kisten ble båret til graven av tyske marinesoldater, det ble holdt tale av en offiser, og det ble avfyrt geværskudd.⁴² Selv om det trolig var en genuin respekt å spore mellom britiske og tyske marinepersonell, kan denne seremonien formodentlig også forstås som propaganda, der invasjonsmakten ønsket å fremstå sivilisert, respektfull og høvisk overfor både briter og nordmenn. Bisettelser av Samveldet-soldater fortsatte gjennom hele krigen. Ifølge en notis i *Adresseavisen* fra 1946 skal okkupantene ha ønsket å flytte britene under krigen, men den norske kirkevergen skal ha sørget for at de fikk ligge i fred.⁴³

Stavne etter krigen

Byavisene beskriver stor misnøye med området etter krigsslutt. For det første var den sivile kirkegården preget av velte stener, avfall og gjengroing fordi fellestrådet ikke hadde vært på befaringsvei under krigsårene.⁴⁴ For det andre reagerte folk på at gravmarkene med hakekors fikk stå. Mange lokale ønsket å få de «tyske soldatlikene» ut av verden. Dette skulle imidlertid vise seg problematisk. Det ville bli et kostbart arbeid å grave opp levningene for så å sende dem hjem i sinkkister. Kremasjon ble foreslått, men mange av de begravde var katolikker, og den katolske kirke tillot ikke dette. Dessuten stilte de allierte myndighetene i landet seg negative til å fjerne dem blant annet med henvisning til Genèvekonvensjonene.⁴⁵

Høsten 1946 prydet hakekorsene fortsatt gravene på Stavne til lokalbefolkningens ergrelse. Høykorset i vestenden av kirkegården var riktignok revet. På dette tidspunktet kunne kirkevergen opplyse om at de innskårne symboler på mønekorsene skulle fjernes og på sikt erstattes med enkle aluminiumskilt.⁴⁶ Noen måneder senere hadde lite skjedd, og gravene utgjorde fremdeles et lokalt stridsspørsmål. *Adresseavisen* skrev at man burde legge en gressplen over hele arealet og bevare gravenes plassering på et detaljkart.⁴⁷ Når hakekorsene ble fjernet, er noe usikkert, men det skjedde sannsynligvis i løpet av 1947 eller 1948.⁴⁸

Treggheten i å gjøre noe med Stavne kom trolig av at man avventet nasjonale retningslinjer for hvordan slike steder skulle behandles. Sentralkontoret for krigsgraver kom i sving rundt 1950, og det ble lagt en plan for å sentralisere de nesten 30 000 utenlandske krigsgravene i landet. I 1955 kom turen til tyske krigsgraver i Midt-Norge, kjent som operasjon «Sørty». På Stavne var det på forhånd registrert 794 graver, men Gorduskompaniet rapporterte at 784 graver ble ekshumert.⁴⁹ Det kan bety at 10 graver var flyttet hjem til Tyskland i perioden mellom 1945 og 1955. Levningene ble gravd opp og lagt i papirposer foret med

40. *Adresseavisen* 16. mai 1945: 3

41. *Dagsposten* 12. april 1940: 2

42. *Fjellbu* 1946: 8

43. *Adresseavisen* 6. april 1946: 1

44. *Dagsavisen* 15. mai 1946: 1

45. *Adresseavisen* 20. oktober 1945: 2

46. *Adresseavisen* 10. oktober 1946: 5

47. *Adresseavisen* 28. november 1946: 5

48. Etter dette tidspunktet er det ikke lenger noen klager over hakekors på stedet.

49. RA/S-7020/D/Da/L0043/0001/Skriv til kaptein Syveren om asjurførte lister, Eiganes-Havstein, datert 15.1.1958

plast og deretter flyttet til Havstein. Sporene etter gravene ble slettet, slik at hele anlegget ble til en plen med stier.

Etter å ha ligget som en gresslette i vel 60 år viser flyfoto at de første private gravene dukket opp på denne delen av gravlunden på starten av 2000-tallet. Siden Stavne gravlund har relativt lavt trykk for etablering av nye graver, står mesteparten av den tidligere tyske gravplassen fortsatt tom. Det står riktignok et monument på stedet som knytter Stavne til en annen del av okkupasjonshistorien, nemlig et minnesmerke for å minnes dem som døde i forbindelse med tvangsevakueringen fra Finnmark og Nord-Troms i 1944. Over 20 000 mennesker kom da til Trondheim enten i transitt eller for å bosettes. Blant dem døde 28 personer, og de ble gravlagt på Stavne. Disse 28 er markert i monumentet med hver sin stein fra sin hjemkommune.⁵⁰

I motsetning til den tyske kirkegården eksisterer Samveldet krigskirkegård fortsatt på Stavne. Samveldesoldatenes gravmarkører var satt opp av tyskerne og var opprinnelig enkle trekors med navn, nasjonalitet, dødsdag og rang skrevet med gotisk skrift. I 1946 ble disse ifølge *Adresseavisen* «barbariske monstremene» erstattet med hvitmalte trekors, et arbeid utført av tyske krigsfanger.⁵¹ På 1950-tallet fikk gravene nok en gang nye gravmarkører i lys Portlandstein fra Storbritannia, det foretrukne materialet for gravsteiner brukt av Samveldets krigsgravtjeneste verden over. I tillegg ble det reist et monument i form av et steinkors med et stort sverd innfelt. Dette er det såkalte *The Cross of Sacrifice*, et standardisert monument som finnes på mange av Samveldets krigskirkegårder av en viss størrelse.⁵² Etter krigen ble nye graver flyttet hit, noe som gjør den til den største av Samveldets kirkegårder i Norge, med 155 graver. I 1962 inngikk Samveldets krigsgravtjeneste en avtale med norske myndigheter om at det fra norsk hold skulle sørges for jevnlig vedlikehold, en avtale som ble formalisert i 1995.⁵³

At det ligger en krigskirkegård for Samveldets falne på Stavne, har nok bidratt til glemmelsen av at dette også var en etter norske forhold stor æreskirkegård for okkupasjonsmakten. Det at allierte soldater har fått bli værende, mens okkupantene er flyttet, reflekterer hvordan minnekultur er politisk ladet der noe får bli, noe legges til, mens andre ting fjernes, flyttes eller ødelegges. Ikke minst viser historien om Stavne hvordan minnekultur også avleirer seg fysisk i et landskap.

Havstein æreskirkegård

Havstein krigskirkegård ble åpnet i 1943 på grunn av at Stavne var fylt opp. Årsaken til at Havstein ble valgt, var trolig en kombinasjon av at stedet ikke lå så langt fra Stavne, og at det var god plass, men også at det herfra er panoramautsikt over hele byen og fjorden. Havstein virker altså mer gjennomtenkt plassert enn Stavne og mer i tråd med landskapsidealer okkupantene hadde for sine propagandanlegg, slik som utsikt og synlighet. Dette illustreres av en tysk offisers uttalelse om begravelser i Oslo, nemlig at tyskere skulle ligge «høyt og fritt!».⁵⁴

Havsteins utforming viser hvordan dette anlegget var planlagt fra starten, i motsetning til Stavne, som hadde vokst mer organisk. Grunnplanet var på 100 x 100 meter, inndelt i fire kvadratiske felt, A–D. Gravene lå på rekker, hver med et mønekors i enden. I midten av

50. Egge 2017

51. *Adresseavisen* 10. oktober 1946: 5

52. Ljunge & Persson 2018: 100.

53. Berg et al. 2004: 7

54. Wilberg 2022: 80

Figur 4. Havstein i 1947. Utstrekningen er den samme som i dag, men gravorganiseringen ble endret i 1955. Foto: www.norgebilder.no

anlegget stod et høykors av treverk.⁵⁵ Ved krigsslutt var det sannsynligvis over 1000 graver på stedet, noe som bekreftes i en oversikt fra Gorduskompaniet fra 1955 som beskriver 1033 graver på Havstein.⁵⁶

Æreskirkegårdene var primært for soldater og personell fra Tyskland og Østerrike, men også andre nasjonaliteter ble gravlagt. Gravkortene fra Havstein viser for eksempel til en norsk SS-mann som ble skutt i kamp med Hjemmestyrkene på slutten av krigen.⁵⁷ Minst 2 nederlendere, 10 dansker, 2 belgiere, 1 tsjekker, 2 polakker og 3 italienere ble også stedt til hvile. Flere av disse ble i etterkrigstiden flyttet til den internasjonale krigskirkegården på Vestre gravlund i Oslo eller ble repatriert til sine familier i Europa, men noen ligger fremdeles på Havstein. De fleste av disse hadde ikke omkommet i stridshandlinger, men som følge av sykdom og ulykker. Flere hadde arbeidet for Organisation Todt, en halvmilitær byggeorganisasjon som hentet arbeidere fra hele Europa under ulike grader av tvang. Noen havnet trolig på Havstein under flyttingen av graver i 1955, men foto viser hvordan også arbeidere ble begravd der under okkupasjonen. Den tsjekkiske arbeideren som ligger på Havstein, ble gravlagt her etter en ulykke på en anleggsplass i Trondheim. Hans gravmarkør var lik soldatenes, merket med hakekors og jernkors.⁵⁸

Ut fra mangelen av medieoppslag fra krigsårene å dømme synes ikke Havstein å ha hatt samme seremonielle rolle som Stavne. Selv om den ved krigsslutt var noe større, er det så godt som ingen avisnotiser eller oppslag som omtaler bruk av Havstein. Dette henger trolig sammen med at Stavne forble den primære æreskirkegården med tanke på seremonier og minnestunder rett og slett fordi den kom i bruk først, og at man her hadde etablert en prak-

55. RA/S-7020/D/Da/L0043/0002/Skriv fra Folksbund, datert 16.1.1956

56. RA/S-7020/D/Da/L0043/0001/Oversiktsliste over flytting og sammendraing av tyske krigsgraver, datert 3.8.1955

57. Vogstad 1992: 198

58. Hingarová 2021

sis for ulike aktiviteter. Det kan også ha sammenheng med at den tyske krigslykken etter 1943 hadde snudd, og at nazistatens seremonielle markeringer ble mer nøysomme.⁵⁹

Havstein etter krigen

I dag ligger det ifølge listene 2992 individer på Havstein. Flertallet er flyttet dit etter krigen. Under operasjon «Sørty» i 1955 ble det inngått en avtale mellom Sentralkontoret for krigsgraver og Strinda kommune om å beholde Havstein som den eneste tyske krigskirkegård i Midt-Norge, noe som ble godkjent av både tyske og norske myndigheter.⁶⁰ I første omgang ble det flyttet 983 graver til Havstein: 44 fra Nord-Trøndelag, 60 fra Møre og Romsdal og 879 fra Sør-Trøndelag, hvorav 784 var fra Stavne og 91 fra Lademoen.⁶¹

I 1957 oppstod det komplikasjoner på Eiganes i Stavanger. Her var det mangel på alminnelige gravplasser, og etableringen av den tyske krigskirkegården hadde vakt misnøye hos kommunale myndigheter fordi det var mangel på plass til kommunens egne døde.⁶² Da den tyske krigsgravtjenesten etter et besøk i Norge i 1957 ytret et ønske om å flytte gravene fra Eiganes på grunn av økonomiske besparelser, ble dette støttet av Stavanger kommune.⁶³ Sentralkontoret for krigsgraver inngikk så en avtale med Strinda kommune om å ta imot gravene på Havstein,⁶⁴ og i januar 1958 var flyttingen av over 900 graver fra Eiganes til Havstein gjennomført.

Antallet flyttede fra Eiganes til Havstein varierer i kildene. Gorduskompaniets lister viser til 920 individer,⁶⁵ et skriv fra Sentralkontoret for krigsgraver viser til 906,⁶⁶ mens lokallitteratur sier 950.⁶⁷ Det er som nevnt et gjennomgående trekk ved utenlandske krigsgraver at tallene varierer i litteratur og saksdokumenter. Dette skyldes ulike årsaker. Noen ganger ble det oppdaget graver man ikke kjente til, eller graver kunne være tomme ved oppgraving. Flere graver var repatriert til kontinentet både under og etter krigen, uten at man hadde full oversikt over hvem og hvor. På grunn av bevegelige tall er det dermed vanskelig å fastslå et presist antall graver på gravplassene til enhver tid.

Med gravene fra Eiganes var det om lag 2900 graver på Havstein da de nasjonale flyttningene var overstått på slutten av 1950-tallet. I de påfølgende årene fulgte riktignok nye bisetelser. I tiårene etter krigen gjorde både Volksbund og Røde Kors en stor innsats for å lokalisere og identifisere savnede soldater, og det ble jevnlig funnet nye graver på kirkegårder rundt i landet. På slutten av 1950-tallet kom det blant annet graver til Havstein fra Mosjøen og Vinjeøra.⁶⁸ I 1960 ble det flyttet 13 tyske statsborgere fra en provisorisk grav i Rondane, der de var begravd etter å ha omkommet i en flystyrt i 1944.⁶⁹

Før arbeidet med det nye anlegget på Havstein begynte i 1955, var stedet i dårlig forfatning. Ut ifra beskrivelser stod fremdeles de opprinnelige gravmarkørene av treverk på starten av 1950-tallet, men de var i dårlig stand.⁷⁰ De to første årene etter krigen hadde tyske

59. Wilberg 2022: 83

60. RA/S-7020/D/Da/L0043/0002/Konsentrering av tyske krigsgraver til Havstein krigskirkegård, Strinda, datert 17.8.1955

61. RA/S-7020/D/Da/L0043/0001/Oppgravet i Trøndelag og Møre og Romsdal samlet på Havstein, datert 26.4.56

62. RA/S-7020/D/Da/L0043/0005/Skriv fra Sentralkontoret for krigsgraver til Volksbund, datert 17.10.1957

63. Ibid., datert 27.09.1957

64. RA/S-7020/D/Da/L0043/0005/Skriv fra Strinda kommune til Sentralkontoret for krigsgraver, datert 23.10.1957

65. RA/S-7020/D/Da/L0043/0001/Skriv til kaptein Syveren om asjurførte lister, Eiganes-Havstein, datert 15.1.1958

66. RA/S-7020/D/Da/L0043/0005/Skriv fra Sentralkontoret for krigsgraver til Volksbund, datert 12.2.1958

67. Ettrup et al. 2020: 252

68. RA/S-7020/D/Da/L0043/0005/Skriv fra Sentralkontoret for krigsgraver til Volksbund, datert 12.2.1958

69. RA/S-7020/D/Da/L0043/0006/Skriv til den tyske ambassaden i Oslo, datert 7.1.1960

70. SAT/A-5030/E/L0002/Tilvekst 8, Krigsgraver/Avskrift av brev til Sentralkontoret for krigsgraver, datert 25.5.1953

krigsfanger pleid både Stavne og Havstein, men de siste fangene ble sendt hjem i 1947. Selv om norske myndigheter overtok vedlikeholdet, var det så sparsomt utført at man ved én anledning ikke ønsket at Røde Kors skulle sende bilder av graver til pårørende i Tyskland.⁷¹

I 1955 gjorde norske myndigheter befaringer og oppmålinger på Havstein i samarbeid med ansatte i Volksbund. Tyskerne ønsket å utforme kirkegården som en gresslette uten gangstier, beholde trærne som var plantet under krigen, og plante en rekke nye bjørke-trær.⁷² Anleggets grunnplan på 100 x 100 meter skulle beholdes. Ettersom gravene fra krigsårene var nummerert ulikt dem som var flyttet under operasjon «Sørty», ble det bestemt å gi kirkegården et nytt nummersystem.⁷³ I 1956 ble det oppført en lav steinmur rundt hele kirkegården, og snart begynte arbeidet med gravtempelet som også fungerte som inngangsparti. Utformingen av anlegget ble bestemt av Volksbunds arkitekter, mens materialer stort sett ble hentet lokalt. Arkitekttegningene ble imidlertid vurdert av den norske hagearkitekten Karen Reistad, som var sentralt involvert i gravflyttingsprosessen som statlig kirkegårdskonsulent.⁷⁴ Anlegget ble innviet i 1960. I 1963 kom det siste elementet på plass, et stort kors av stein midt i anlegget.⁷⁵

Figur 5. Gravtempelet på Havstein. Det ligger et tilsvarende på Alfaset i Oslo. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

Ansvar for å stelle gravene på Havstein har siden innvielsen vært avtalebestemt og delt mellom norske og tyske myndigheter. I utgangspunktet har Volksbund ansvar for det «grå» – gravsteiner og annet steinutstyr – mens de lokale kirkemyndighetene har ansvar for det

71. SAT/A-5030/E/L0002/Tilvekst 8, Krigsgraver/Fotografering av krigsgraver ved Norges Røde kors, datert 18.2.1954

72. RA/S-7020/D/Da/L0043/0002/Soldatenfriedhöfe Trondheim-Byåsen, Bergen-Solheim und Stavanger-Eiganes, datert 17.9.1955

73. RA/S-7020/D/Da/L0043/0002/Skriv fra Volksbund, datert 16.1.1956

74. Dietze-Schirdewahn & Lunde 2014: 18

75. Arbeider-Avisa 8. mars 1963: 2

«grønne», altså beplantning og plen.⁷⁶ Siden 1970-tallet har det av og til kommet grupper med studenter fra Tyskland som har utført vedlikehold.⁷⁷ Noen ganger kommer også soldater fra Bundeswehr for å utføre skjøtsel.⁷⁸

Øvrige tyske krigsgraver i Trøndelag

Selv om de fleste som døde i Trondheim og omegn, ble begravd på Stavne eller Havstein, ble personell fra okkupasjonsmakten også begravd på andre gravsteder i regionen. Etter krigen var det registrert 30 graver på 12 ulike steder i Nord-Trøndelag og 104 graver på 8 steder i Sør-Trøndelag. Disse gravene lå på alminnelige kirkegårder frem til de ble flyttet til Havstein i 1955.⁷⁹ Et av disse kirkestedene var Lademoen kirkegård i Trondheim. De som ble begravd her, var såkalt «æreløse»; det vil si at de hadde begått selvmord eller hadde blitt henrettet for alvorlige lovbrudd eller desertering. I motsetning til på æreskirkegården, hvor hver gravlegging er markert på dødskortet som gjennomført av en prest, er begravelsene på Lademoen markert som gjennomført med et vitne og som «stille bisettelse».⁸⁰ Akkurat hvordan området så ut under krigen, er ukjent, men beskrivelser fra årene etter krigen beskriver at de anonyme gravene var markert med enkle trekors.⁸¹ Det var rapportert at det skulle ligge 89 «æreløse» individer på stedet, hvor flere av de begravde var døde etter frigjøringen i 1945.⁸² Gorduskompaniet fant imidlertid 91 individer under ekshumasjonene i 1955, hvorav alle ble flyttet til Havstein.⁸³

Kirkegårdenes materielle kultur

Den materielle kulturen på æreskirkegårdene var preget av det nazistiske regimets ikonografi. Hakekors, jernkors og gotiske bokstaver prydet gravmarkører og dekorative elementer. Blandingen av kristen symbolikk med nazistenes førerdyrkelse er tydelig i det store høykorset på Stavne preget med teksten «Für Volk und Führer». Symbolikken hadde den funksjon å innlemme de døde i en kollektiv minnekultur og en militær, sågar nazistisk idéverden. Til tross for at de gravlagtes politiske lojalitet, personlige holdninger og hjemland varierte, fikk de alle, ved å bli gravlagt på en æreskirkegård, status som å ha falt for fører og fedreland.

Det fantes sentrale retningslinjer for hvordan en æreskirkegård skulle utformes.⁸⁴ Imidlertid viser den materielle kulturen til variasjoner mellom gravplassene. Gravmarkørene er et eksempel. Disse var kors av treverk, og det virker som de i regelen ble standardisert innad på en gravplass. Fotografier viser at gravmarkørene på både Stavne og Havstein var mønekors, det vil si et kors med et avkortet saltak eller et møne på toppen. Flere bilder viser at i alle fall en del av gravkorsene på Havstein var utformet som et jernkors med et møne, mens de på Stavne var alminnelige mønekors. Også pregingen kunne variere. Mønekorsene både på Stavne og på Havstein var preget med hakekors. På Stavne var disse plassert i en sirkel, mens bilder fra Havstein viser at hakekorset stod alene. Dette skiller seg igjen fra dekoren

76. K. Aa, personlig kommunikasjon, 1.12.22

77. Adresseavisen 3. juli 1979: 5

78. K. Aa, personlig kommunikasjon, 1.12.22

79. Oversiktsliste over flytting og sammendraing av tyske krigsgraver, datert 3.8.1955

80. SAT/A-5030/E/L0003/Kasett/kartotek over tysk Krigskirkegård Stavne

81. SAT/A-5030/E/L0001/Ad: Listen over selvmordere og henrettede på Lademoen, datert 7.12.50

82. SAT/A-5030/E/L0001/Liste over selvmordere og henrettede på Lademoen, datert 4.12.50

83. RA/S-7020/D/Da/L0043/0001/Oppgravet i Trøndelag og Møre og Romsdal samlet på Havstein, datert 26.4.56

84. Wilberg 2022: 80

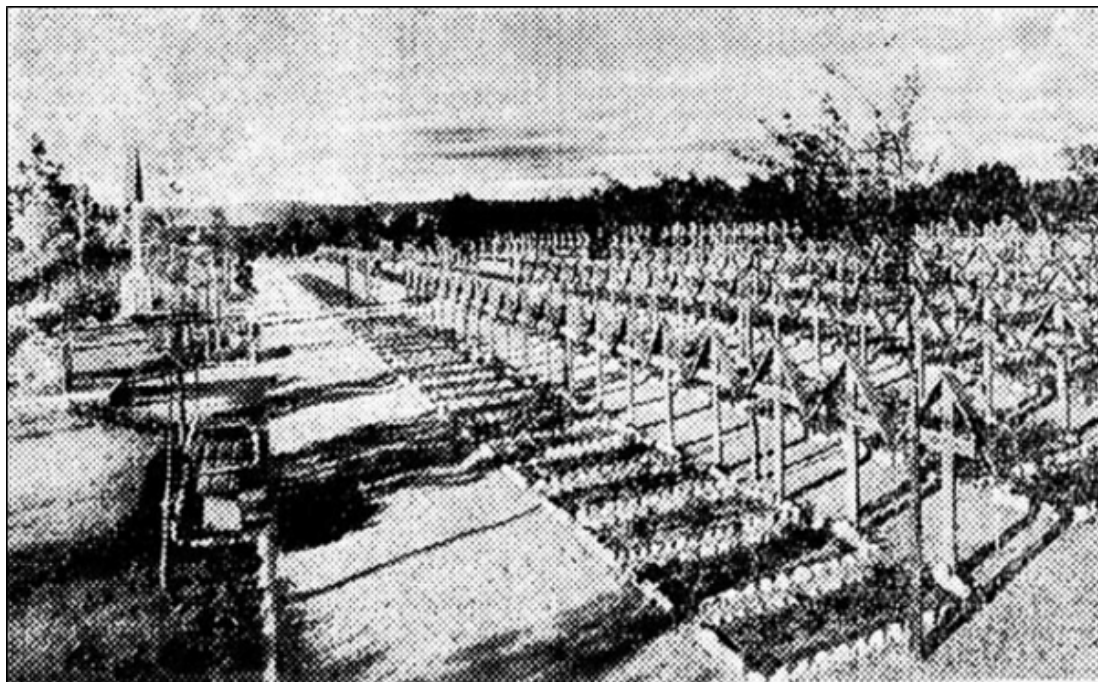
på gravmarkører på andre tyske æreskirkegårder i landet. På Ekeberg i Oslo vises for eksempel mønekors markert med jernkors heller enn en svastika. Andre steder igjen kunne det være både hakekors og jernkors på gravmarkørene. Disse små variasjonene i utforming viser at det var rom for ulik utførelse, selv om det åpenbart lå en felles tradisjon bak utformingen, noe som kanskje kan vise til ulik praksis, kultur, ønsker eller behov hos den avdeling eller offiser som hadde ansvar for kirkegården.

Figur 6. Mønekors på Havstein utformet som et jernkors. Eies av Sverresborg Museum / Schrødersamlingen.

Utformingen av selve gravene varierte. Bilder fra Stavne viser at gravene var markert i markoverflaten som svakt opphøyde, rektangulære steinsettinger av lyse steiner med blomster og vekster i midten. På fotografier fra Havstein vises ikke dette, selv om det må tas forbehold om at det kan ha forekommet endringer over tid. Bilder fra Ekeberg viser derimot gravene markert med en liten busk eller plante ved foten av korset.

De tyske krigskirkegårdenes nåværende utforming kom som en konsekvens av den landsdekkende gravflyttingen på 1950-tallet. De nye gravlundene var tegnet og betalt av Volksbund. Stilarten er karakteristisk og enhetlig, og den er felles for alle tyske krigskirkegårder i landet, med klare stilmessige slektskap til tyske krigskirkegårder på kontinentet. Den karak-

Figur 7. Faksimile fra *Adresseavisen* 28. november 1946 som viser gravkorsene på Stavne.

teriseres av mørk stein, søyler og kors som fremviser en arkitektur som er atypisk for norske landskap. At arkitekturen opplevdes fremmed, ble også påpekt i *Trondheimsavisene* da anlegget ble innviet.⁸⁵ Fra tempelet strekker gravlundens midtakse seg til det sentrale steinkorset midt i anlegget. På begge sider av denne aksen ligger store sarkofagheller som er markert med stedsnavnene der de gravlagte ble hentet under flyttingen på 1950-tallet.

Anlegget var utført i en minimalistisk og slitesterk stil for å redusere slitasje og vedlikeholdskostnader.⁸⁶ Det arkitektoniske uttrykket kan spores tilbake til den tyske krigsgravtjenesten fra tiden etter første verdenskrig. Sjefsarkitekten for Volksbund i mellomkrigstiden, Robert Tischler, hadde hentet inspirasjon fra middelalderens borger. Gravmonumentene ble dermed ofte kalt «Totenbürge», mystikkpregede «dødsborger» som skulle gi inntrykk av varighet og verne om de døde.⁸⁷ Denne estetikken ble videreført i nazidiktaturets krigskirkegårder. Selv om Volksbund og Tischler etter 1945 fjernet seg fra nazistenes ideologiske formspråk og utførte sine gravlunder og minnesteder med et mer dempet og fredsommelig preg enn før og under krigen, er en rekke kjennetegn ved den opprinnelige stilarten videreført.⁸⁸

Dagens gravmarkører er steinplater nedfelt i bakken. Hver plate har to navn og markerer en dobbelgrav. Havstein, Narvik og Botn krigskirkegård deler disse typene, mens det på Alfaset og Solheim er brukt stående granittkors som gravmarkører. Variasjonen kan trolig tilskrives lokale forhold, som materialtilgang og firmaene som produserte dem. Rundt om på kirkegården står små samlinger med stående steinkors kjent fra andre tyske krigskirkegårder i Europa. Av og til ligger det kranser og bånd med tyske farger ved graver, noe som viser at det fremdeles kommer besøk fra pårørende.

85. *Adresseavisen* 28. juli 1960: 5

86. Böttcher 2017: 12

87. Urmson 2017: 9–10

88. Urmson 2017: 11

Arkeologiske og landskapsmessige spor

Da Stavne æreskirkegård ble avviklet i 1955, ble de aller fleste spor etter den fjernet. Enkelte rester kan riktignok fortsatt sees. På utsiden av kirkegårdens vestlige gjerde står det tre oppmurte fundamenter på linje. Disse er sannsynligvis fundamentet til det store mønekorset, flankert av fundamentene til de to fakkलगrytene som stod på hver side av korset. Dette var det sentrale punktet i æreskirkegårdens geometri. Ved saneringen av æreskirkegården ser det ut som man ikke tok seg bryet med å fjerne dem, men heller trakk kirkegårdsgjerdet foran dem, slik at de i dag ligger delvis skjult blant busker og kratt.

Figur 8. Fundamentet til en av fakkलगrytene. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

På bilder fra Stavne under krigen er det tydelig at det ble gjort en hel del beplantning med trær og busker. Selv om mye av dette er fjernet, kan de store bartrærne som står på rekke på utsiden av gjerdet parallelt med steinfundamentene, være de samme som vises som unge trær på foto tatt under okkupasjonen. Det er også flere busker av samme type som ligger jevnt plassert langs samme akse som muligens kan være fra okkupasjonstiden.

Figur 9. Stavne æreskirkegård under krigen. Eies av Sverresborg Museum / Schrødersamlingen.

Figur 10. Samme sted i dag. Foto: Kristoffer Eliassen Grini

På Havstein er den materielle kulturen fra krigen fjernet, slik at gravlundens plassering og utstrekning er de eneste sporene fra okkupasjonstidens kirkegård. Flyfoto viser at det nye anlegget ble bygd direkte over det forrige, noe som har bevart aksene og siktlinjene i anlegget. Plasseringen på Havstein er et tydelig eksempel på hvordan okkupasjonsmakten ønsket å hedre sine døde. Til forskjell fra Stavne, hvor den raske bruken under invasjonen ser ut til å ha vært bestemt av foreliggende behov, ble Havstein åpenbart plassert mer planlagt. Ved etableringen i 1943 hadde okkupantene vært i Norge i tre år og hatt god tid på å bli kjent

med det lokale landskapet. Området som ble rekvirert fra gården Havstein, ligger da som nå til i rolige omgivelser med panoramautsikt over Trondheim og Trondheimsfjorden, og det ble åpenbart ansett som passende som et siste hvilested. Det er følgelig et eksempel på hvordan okkupasjonsmakten innredet landskapet etter sine formål, så vel som på hvordan okkupasjonstiden fremdeles innvirker på landskapsrom den dag i dag.

Havstein krigskirkegård er i dag innlemmet i den nye sivile kirkegården. Under anleggelsen av den nye kirkegården mellom 2009 til 2013 var det viktig å sikre at det stedlige kulturlandskapet og kulturminner ikke ble forringet av det nye anlegget.⁸⁹ Det faktum at man da, 70 år etter krigen, anså den tyske krigskirkegården som et viktig kulturminne som skulle respekteres og innlemmes i landskapet, står i kontrast til holdningene som eksisterte i de første årene etter 1945, da mange ønsket å fjerne den. Selv om Havstein fortsatt er gravsted for det som en gang var fienden, betraktes anlegget nå som relevant og viktig å fremheve i landskaps- og kulturminneforvaltning. Denne endringen illustrerer godt hvordan holdninger og relasjoner til fortiden skifter over tid. Nye generasjoner har nye erfaringer og stiller nye spørsmål. Havstein krigskirkegård illustrerer slik en trend som har pågått siden årtusenskiftet der okkupasjonsmaktens materielle levninger i økende grad innlemmes i landskapsutviklingen og anses som kulturminner som både bør brukes og vernes på lik linje med andre typer kulturminner.⁹⁰

Sammenfatning

Denne artikkelen har tatt utgangspunkt i de to æreskirkegårdene Stavne og Havstein for å undersøke deres utforming og bruk under krigen samt beskrive hva som har skjedd med dem etter 1945. Disse to stedene har ulike historier. Mens Stavne ble etablert under invasjonen i 1940, ble Havstein etablert i 1943, da Stavne var full. Da Stavne ble sanert i 1955, ble Havstein valgt som en av fem krigskirkegårder for okkupasjonsmaktens døde i Norge.

Stavne har i stor grad blitt glemt i det lokale minnet. En viktig grunn til at den av mange er glemt, er at nesten alle spor etter den er fjernet. Det understreker viktigheten av materielle spor for å bevare minner og fortellinger om fortiden. Når slike erindringsmarkører fjernes, kan det påskynde glemselen om hva som har utspilt seg. Selv om heller ikke Havstein kan beskrives som et utpreget velkjent landemerke, har den til forskjell fra Stavne vært til stede i landskapet siden 1943.

Med tanke på medieomtale, som denne undersøkelsen til dels baserer seg på, viser et litt annet bilde seg. Stavne omtales relativt hyppig i avisartikler både under og i årene etter krigen. Under okkupasjonen beskrives det seremonier og besøk på æreskirkegården, mens det etter krigen skrives mye om misnøyen med de tyske gravene. Havstein kirkegård er på sin side nesten ikke nevnt i avisene før den ble satt i stand på midten av 1950-tallet. Det er få oppslag om aktiviteter som okkupantene gjennomførte på Havstein. Enda mer påfallende er fraværet av klaging på tilstedeværelsen av nazistiske og tyske symboler på Havstein etter 1945. Dette kan henge sammen med at stedet lå lenger vekk fra byen, samt det faktum at Havstein etter hvert ble utpekt som en permanent krigskirkegård.

På samme vis som Havstein krigskirkegård i dag har et dempet materielt preg, virker det som om dens posisjon i det norske minnelandskapet er dempet. Tyske krigsgraver har ikke vært særlig fremhevet i offentlige sammenhenger åpenbart på grunn av at de gravlagte var okkupanter. Minneseremoniene har derfor som oftest foregått i regi av pårørende. Likevel

89. Norske landskapsarkitekters forening u.å.

90. Grini 2022: 323–324

ser man de siste årene en utvikling der okkupantenes gravsteder får mer formaliserte posisjoner både i landskapet og i kulturminneforvaltningen. Denne undersøkelsen av tyske krigskirkegårder viser tydelig hvordan den minnehistoriske utviklingen har gått fra de første etterkrigsdiskusjonene om å sanere gravstedene via en offisiell avtale mellom Norge og Vest-Tyskland om å etablere permanente krigskirkegårder til de senere års fremheving av disse stedene som viktige kulturminner. En undersøkelse av slike og lignende steder viser hvordan fysiske spor er en kilde til perspektiver på og kunnskap om både okkupasjonstiden og ettertidens forhold til den, med andre ord hvordan en minnekultur alltid er i endring.

Takk

Denne artikkelen er skrevet med støtte fra Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab stiftelses forskningsfond. Takk til Kjetil Aa, Arne Langås, Ingeborg Hjorth, Julian Patrick Cadamarteri, Andreas Eliassen Grini og Knut Ove Eliassen for god hjelp.

Litteratur

Arkiv

Riksarkivet

- Riksarkivet (RA), Krigsgravtjenesten, sakarkiv, tyske krigsgraver, Operasjon «Tybo» og «Jugo», anbud ved Gorduskompaniet, sammendraing av tyske graver i Trøndelag, og Vestlandet, oversikt over flyttinger, rapporter, tyskere gravlagt i DKT (Trøndelag), Kart Falstadskogen, Beisfjord, RA/S-7020/D/Da/L0043/0001, *Oversiktsliste over flytting og sammendraing av tyske krigsgraver i distriktskommando Trøndelag, distriktskommando Vestlandet og distriktskommando Sørlandet.*
- Riksarkivet (RA), Krigsgravtjenesten, sakarkiv, tyske krigsgraver, Operasjon «Tybo» og «Jugo», anbud ved Gorduskompaniet, sammendraing av tyske graver i Trøndelag, og Vestlandet, oversikt over flyttinger, rapporter, tyskere gravlagt i DKT (Trøndelag), Kart Falstadskogen, Beisfjord, RA/S-7020/D/Da/L0043/0001, *Anbud på flytting av diverse krigsgraver*
- Riksarkivet (RA), Krigsgravtjenesten, sakarkiv, tyske krigsgraver, Operasjon «Tybo» og «Jugo», anbud ved Gorduskompaniet, sammendraing av tyske graver i Trøndelag, og Vestlandet, oversikt over flyttinger, rapporter, tyskere gravlagt i DKT (Trøndelag), Kart Falstadskogen, Beisfjord, RA/S-7020/D/Da/L0043/0001, *Utgifter til overføring av russiske, jugoslaviske, polske og tyske krigsgraver*
- Riksarkivet (RA), Krigsgravtjenesten, sakarkiv, tyske krigsgraver, Operasjon «Tybo» og «Jugo», anbud ved Gorduskompaniet, sammendraing av tyske graver i Trøndelag, og Vestlandet, oversikt over flyttinger, rapporter, tyskere gravlagt i DKT (Trøndelag), Kart Falstadskogen, Beisfjord, RA/S-7020/D/Da/L0043/0001 *Konsentrering av tyske krigsgraver i Sør-Norge*
- Riksarkivet (RA), Krigsgravtjenesten, sakarkiv, tyske krigsgraver, Operasjon «Tybo» og «Jugo», anbud ved Gorduskompaniet, sammendraing av tyske graver i Trøndelag, og Vestlandet, oversikt over flyttinger, rapporter, tyskere gravlagt i DKT (Trøndelag), Kart Falstadskogen, Beisfjord, RA/S-7020/D/Da/L0043/0001, *Anbud fra Gorduskompaniet om sammendragning av tyske krigsgraver i Nord-Norge*
- Riksarkivet (RA), Krigsgravtjenesten, sakarkiv, tyske krigsgraver, Operasjon «Tybo» og «Jugo», anbud ved Gorduskompaniet, sammendraing av tyske graver i Trøndelag, og Vestlandet, oversikt over flyttinger, rapporter, tyskere gravlagt i DKT (Trøndelag), Kart Falstadskogen, Beisfjord, RA/S-7020/D/Da/L0043/0001, *Skriv til kaptein Syveren om asjurførte lister, Eiganes-Havstein*
- Riksarkivet (RA), Krigsgravtjenesten, sakarkiv, tyske krigsgraver, Operasjon «Tybo» og «Jugo», anbud ved Gorduskompaniet, sammendraing av tyske graver i Trøndelag, og Vestlandet, oversikt over flyttinger, rapporter, tyskere gravlagt i DKT (Trøndelag), Kart Falstadskogen, Beisfjord, RA/S-7020/D/Da/L0043/0001, *Oppgravet i Trøndelag og Møre og Romsdal samlet på Havstein*
- Riksarkivet (RA), Krigsgravtjenesten, sakarkiv, tyske krigsgraver, Operasjon «Sørty», konsentrasjon av tyske graver i det sørlige Norge høsten 1955, kart Havstein, RA/S-7020/D/Da/L0043/0002, *Konsentrering av tyske krigsgraver til Havstein krigskirkegård, Strinda*

- Riksarkivet (RA), Krigsgravtjenesten, sakarkiv, tyske krigsgraver, Operasjon «Sørty», konsentrasjon av tyske graver i det sørlige Norge høsten 1955, kart Havstein, RA/S-7020/D/Da/L0043/0002, *Vedrørende reise Kpt. Syvertsen og Sten Edwardsen*
- Riksarkivet (RA), Krigsgravtjenesten, sakarkiv, tyske krigsgraver, Operasjon «Sørty», konsentrasjon av tyske graver i det sørlige Norge høsten 1955, kart Havstein, RA/S-7020/D/Da/L0043/0002, *Skriv fra Volksbund*
- Riksarkivet (RA), Krigsgravtjenesten, sakarkiv, tyske krigsgraver, Operasjon «Sørty», konsentrasjon av tyske graver i det sørlige Norge høsten 1955, kart Havstein, RA/S-7020/D/Da/L0043/0002, *Soldatenfriedhöfe Trondheim-Byåsen, Bergen-Solheim und Stavanger-Eiganes*
- Riksarkivet (RA), Krigsgravtjenesten, sakarkiv, tyske krigsgraver, Overføring fra Veblungsnes til Havstein og Eiganes til Havstein, RA/S-7020/D/Da/L0043/0005, *Skriv fra Sentralkontoret for krigsgraver til Volksbund*
- Riksarkivet (RA), Krigsgravtjenesten, sakarkiv, tyske krigsgraver, Overføring fra Veblungsnes til Havstein og Eiganes til Havstein, RA/S-7020/D/Da/L0043/0005, *Skriv fra Strinda kommune til Sentralkontoret for krigsgraver*
- Riksarkivet (RA), Krigsgravtjenesten, sakarkiv, tyske krigsgraver, Tysk flyulykke Rondane 1944: funn og overføring til Havstein, navn, foto, minnestein i fjellet og rapport til Kassel om overføringene, RA/S-7020/D/Da/L0043/0006, *Skriv til den tyske ambassaden i Oslo*

Statsarkivet i Trondheim

- Statsarkivet i Trondheim (SAT), Journal, krigsgravsteder, vedlikehold, protokoll, regnskap, Journal, SAT/A-5030/E/L0001, *Liste over selvmordere og henrettede på Lademoen*
- Statsarkivet i Trondheim (SAT), Journal, krigsgravsteder, vedlikehold, protokoll, regnskap, Journal, SAT/A-5030/E/L0001, *Ad: Listen over selvmordere og henrettede på Lademoen*
- Statsarkivet i Trondheim (SAT), Distriktskontoret for krigsgraver, arkivet, tilvekst 8, SAT/A-5030/E/L0002, *Avskrift av brev til Sentralkontoret for krigsgraver*
- Statsarkivet i Trondheim (SAT), Distriktskontoret for krigsgraver, arkivet, tilvekst 8, SAT/A-5030/E/L0002/, *Fotografering av krigsgraver ved Norges Røde kors*
- Statsarkivet i Trondheim (SAT), Distriktskontoret for krigsgraver, arkivet, Kasett/kartotek over tysk Krigskirkegård Stavne, SAT/A-5030/E/L0003, *Kartotek med dødskort over begravde på Stavne*
- Statsarkivet i Trondheim (SAT), Distriktskontoret for krigsgraver, arkivet, Kasett/kartotek over tysk krigskirkegård på Byåsen, SAT/A-5030/E/L0004, *Kartotek med dødskort over begravde på Havstein*
- Statsarkivet i Trondheim (SAT), Distriktskontoret for krigsgraver, arkivet, Kasett kartotek over falne Britiske og Tyske soldater, samt andre nasjoners krigsgraver, SAT/A-5030/E/L0006, *Kriegerfriedhof Stavne: Übersichtsplan*

Aviser

Adresseavisen

- 16.05.1945:3, Beplantning på de engelske graver på Stavne
- 20.10.1945:2, Hva skal vi gjøre med de døde tyskerne?
- 06.04.1946:1, Engelsk æreskirkegård på Stavne
- 10.10.1946:5, Gestapister reiser kors på sine fienders graver
- 28.11.1946:5, Fortsatt tysk «æreskirkegård» på Stavne
- 28.06.1960: Den tyske krigskirkegården ved Havstein er nå fullført
- 03.07.1979:5, Tyske ungdommer pleier krigsgravene på Havstein
- Arbeider-Avisa
- 08.03.1963:2, Nytt steinkors på krigskirkegården på Havstein

Dagsavisa

- 15.05.1946:1, Kirkegårdene i Trondheim er ingen heder for byen
- 20.03.1947:2, Trekorsene på Stavne kirkegård skal erstattes med aluminiumskors

Dagsposten

- 12.04.1940:2, Engelsk soldat begravet i Trondheim
- 30.01.1943:2, Tyskland ærer sine falne. Høytidelighet på æreskirkegården på Stavne

Nidaros

31.01.1941:1, Det tyske gjestespill.

25.04.1946:3, Rivning av Tilfredshet gård for å gi plass til urnelunden? Framlegg fra sosialrådmannen om løsning av gravplass-spørsmålet i vente

Trykte kilder

- Bauerkämper, A., Fure, O., Hetland, Ø. & Zimmermann, R. (2014). Introduction. From Patriotic Memory to a Universalistiv Narrative? I A. Bauerkämper, O. Fure, Ø. Hetland & R. Zimmermann (Red.), *From Patriotic Memory to a Universalistic Narrative? Shifts in Norwegian Memory Culture after 1945 in a Comparative Perspective* (s. 19–40). Klartext Verlag.
- Berg, H. M., Breivik J. E. & Kirkhaug, T. E. (Red.). (2004). *Krigens ofre*. Sivilforsvarsmuseet i Trondheim.
- Böttcher, J. (2017). Historische Rahmenbedigungen für den Bau von Kriegsgräberstätten in Deutschland und Europa im 20. Jahrhundert. *RIHA Journal. Special Issue*, (8). <https://doi.org/10.11588/riha.2017.1.70282>
- Bratberg, T. T. V. (2008). *Trondheim byleksikon* (2. utg.). Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Dietze-Schirdewahn, A. & Lunde, K. G. (2014). Utformingen av de tyske krigskirkegårder i Norge. I L. W. Borgen (Red.), *Fortidsminneforeningens årbok 2014* (s. 17–32). Fortidsminneforeningen.
- EGGE, J. H. (2017). – *Uvirkelig at jeg er en del av denne historien*. Hentet 1. februar 2023 fra https://www.nrk.no/trondelag/_en-stein-for-a-minnes-ble-avduket-i-trondheim-1.13677588
- Ettrup, E., Leirvåg, O., Skarstein A., Sunde H. & Ødemotland, T. (2020). *Glimt fra okkupasjonen: Bd. 7. I fremmed jord: Krigsgraver i Rogaland*. Commentum.
- Fjellbu, A. (1946). *Minner fra krigsårene*. Land og kirke.
- Fjernerros, H. (2013). *Med lik i lasten. Operasjon asfalt – de sovjetiske massegravenes skjebne i Norge*. Scandinavian Academic Press.
- Genèvekonvensjonene. (1949). *Tilleggsprotokoll til Genève-konvensjonene av 12-08-1949 hva angår beskyttelse av ofre for internasjonale væpnede konflikter (Protokoll I)*. Lovdata. <https://lovdata.no/dokument/TRAKTAT/traktat/1977-06-08-1?q=geneve>
- Gravferdsloven. (1996). *Lov om gravplasser, kremasjon og gravferd (LOV-1996-06-07-32)*. Lovdata. <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1996-06-07-32>
- Grimnes, O. K. (2018). *Norge under andre verdenskrig: 1939–1945*. Aschehoug.
- Grini, K. E. (2022). *Okkupasjonslandskap i Trondheim: Mellom materialitet og minne, makt og mening* [Doktoravhandling]. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim
- Hingarová, V. V. (2021). *Krigsgrav til en tsjekkisk tvangsarbeider ble funnet i Trondheim*. Hentet 7. februar 2023 fra <https://noraci.cz/no/krigsgrav-til-en-tsjekkisk-tvangsarbeider-ble-funnet-i-trondheim/>
- Krigsgraver (u.å.). *Krigsgraver*. Hentet 5. mars fra www.krigsgraver.no
- Kulturdepartementet. (2014). *Vedlikehold av krigsgraver i Norge*. Regjeringen. https://www.regjeringen.no/contentassets/f58f78a6700646dea65a4a7618789bf0/vedlikehold_av_krigsgraver-hoeringsnotat.pdf
- Kultur- og likestillingsdepartementet, (2019). *Krigsgravtjenesten*. Regjeringen. <https://www.regjeringen.no/no/tema/kultur-idrett-og-frivillighet/krigsgraver/krigsgravtjenesten/id2550296/>
- Ljunge, M. & Persson, M. (2018). Möten med krigsgravar i konflikternas periferi: Materialitet och bruk av betydelse. *Primitive tider*, 20, 95–110. <https://doi.org/10.5617/pt.6637>
- Norske landskapsarkitekters forening. (u.å.). *Havstein kirkegård*. Hentet 7. februar 2023 fra <https://landskapsarkitektur.no/prosjekter/havstein-kirkegard>
- Rønnebu, G. L. (2014). «En ualminnelig vemmelig sak» – Operasjon Asfalt 1951. *Heimen*, (04), 343–354.
- Soleim, M. N. (2009). *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945: Antall, organisering og repatriering*. Spartacus.
- Soleim, M. N. (2016). «Operasjon asfalt»: *Kald krig om krigsgraver*. Orkana forlag. <https://doi.org/10.33673/ooa20192>
- Stavne kirkegård gravprotokoll. (1916–1974). Stavne kapell, fra 1 til 3877. Trondheim byarkiv [lesesal].
- Urmson, B. (2017). United States and German Military Cemeteries in Italy – Cultural Perspectives. *RIHA Journal. Special Issue*, (8). <https://doi.org/10.11588/riha.2017.1.70303>

- Vogstad, E. (1992). *Deutscher Soldatenfriedhof Trondheim /Havstein, 1939-1945*. Samlet og katalogisert av Kaptein Erling Vogstad.
- Volksbund. (u.å.a). *Norwegen – Landesinformation*. Hentet 13. januar 2022 fra https://kriegsgraeberstaetten.volksbund.de/friedhof/landesinformation/Norwegen?tx_igkgs_p1%5Bgraveyard%5D=1077&cHash=e8687a0e445e02c505af2e18072e1f44
- Volksbund. (u.å.b). *Norwegen; Oslo–Alfaset*. Hentet 31. januar 2022 fra <https://kriegsgraeberstaetten.volksbund.de/friedhof/oslo-alfaset>
- Wilberg, J. (2016). Den farlige historien er den som forties. I L. W. Borgen (Red.), *Fortidsminneforeningens årbok 2016* (s. 9–30). Fortidsminneforeningen.
- Wilberg, J. (2022). Okkupasjonsmaktens falne i Oslo. *Tobias*, 31, 78–89.